

Legal aspects of the application of the presumption of moral hazard in delicacies related to the death of the victim according to the civil law of Ukraine

Правові аспекти застосування презумпції моральної шкоди у деліктах, пов'язаних зі смертю потерпілого, за цивільним законодавством України

Valeyntina Myronenko, Svitlana Pylypenko

Key words:

victim, delinquent, property damage, moral damage, presumption of moral damage.

Ключові слова:

потерпілий, делінквент, майнова шкода, моральна шкода, презумпція моральної шкоди.

Постановка проблеми. Життя людини – найбільш важливе благо, втрата якого є непоправною, що зумовлює його підвищену охорону та захист. Огляд вітчизняних публікацій та аналіз судової практики дозволяє стверджувати, що завдання шкоди життю внаслідок різного роду правопорушень – явище доволі часте. Тільки на дорогах України через дорожньо-транспортні пригоди щорічно гине 5 тис. людей і 40 тис. отримують серйозні фізичні ушкодження. Серед загиблих і травмованих – громадяни до 50 років, 80% з яких – чоловіки репродуктивного віку та, з погляду цивільного права, потенційні годувальники. Внаслідок надзвичайних ситуацій різного характеру у 2017 р. в Україні загинула 141 особа, а за останні 25 незалежних років Україна втратила близько 4 тис. гірників¹. Порушення правил дорожньої безпеки призвело в м. Дніпро (2017 р.) до загибелі 6 осіб, у м. Кривий Ріг (2018 р.) – 10 осіб. І, на жаль, таких випадків стає все більше і більше.

Наслідком смерті фізичної особи, в першу чергу, є нанесення майнової шкоди, до складу якої входить: витрати на утримання неповнолітніх дітей, непрацездатних дітей, дружини (чоловіка), батьків та інших членів сім'ї померлого, яких він повинен утримувати в силу закону; витрати на поховання; додаткові витрати, пов'язані з погіршенням стану здоров'я потерпілого, що стало причиною його смерті тощо. Йдеться про витрати на сторонній догляд, додаткове харчування, придбання ліків, санаторно-курортне лікування, придбання спеціальних транспортних засобів, якщо вони фактично здійснювалися за період від нещасного випадку до смерті годувальника. У цьому сенсі зберігає своє значення позиція, висловлена М.С. Малєїним: «Якщо через деякий час особа, якій було спричинено каліцтво, помре, і буде встановлено, що смерть годувальника стала результатом захворювання чи ускладнення, викликаного травмою, то його утриманці мають право на відшкодування шкоди»².

Цивільно-правова доктрина цілком справедливо називає ще одну групу витрат – відшкодування (компенсація) моральної шкоди.

Загальнотеоретичні питання відшкодування моральної шкоди є предметом активного обговорення серед сучасних українських цивілістів. Водночас у науці цивільного права залишаються дискусійними питання, пов'язані із визначенням умов настання цивільно-правової відповідальності за завдану у деліктних зобов'язаннях моральну шкоду, критеріїв визначення її розміру тощо. Це дає підстави говорити про необхідність нового, більш широкого підходу до вирішення питання щодо відшкодування моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях³. Особливої уваги, на нашу думку, потребує дослідження питання можливості застосування презумпції моральної шкоди у деліктах, пов'язаних зі смертю потерпілого.

¹ Наймасштабніші аварії на шахтах за роки незалежної України. URL: <https://tsn.ua.ukraine.naum>.

² Малєїн Н.С. Гражданско-правовая ответственность за причинение смерти кормильцу. М.: Госюриздат. 1960. С. 82.

³ Онищенко О.С. Відшкодування моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. С. 2.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи інститут відшкодування моральної шкоди, слід вказати, що тривалий час законодавство відхиляло ідею наявності у громадянина, який користувався всіма перевагами соціалізму, будь-яких моральних страждань, а відтак і моральної шкоди⁴. Науковці наголошують, що радянська правова доктрина не допускала відшкодування в грошовому чи в іншому матеріальному еквіваленті моральної шкоди, чим ігнорувалася світовий досвід захисту честі та гідності⁵.

Нині ж, на думку О.В. Волкова, ідеологічне заперечення відповідальності за завдану моральну шкоду подолане⁶. І тому, вважає М.С. Мережкіна, у разі настання смерті потерпілого немає необхідності зупинятися на дискусії про можливість чи неможливість, моральність чи аморальність відшкодування моральної шкоди⁷. В цілому, поділяючи таку позицію цивілістів, необхідно підкреслити, що одним із факторів, який визначає можливість і доцільність відшкодування моральної шкоди у деліктах, пов'язаних зі смертю потерпілого, є закріплення у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) (ст. 16) відшкодування моральної шкоди як способу захисту цивільних прав та інтересів⁸. Виходячи з цього, справедливим уявляється твердження М.М. Малеїної, яка підкреслює: «Сам факт компенсації моральної шкоди, який свідчить про захист законом прав особи, має позитивний вплив на психічний стан потерпілого, вселяє віру в справедливість; і навпаки, якщо право залишає без захисту моральні і фізичні переживання, то це додатково травмує психіку потерпілого, занурюючи його в стан безвихідності, безправ'я, несвободи»⁹.

Чинним ЦК України (ст. 23) встановлено, що моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи¹⁰. Як бачимо, ст. 23 ЦК України зміст моральної шкоди фізичної особи визначає через поняття «страждання».

Розглядаючи зміст моральної шкоди саме через поняття «страждання», слід брати до уваги, що будь-яке порушення прав особи призводить до якоїсь реакції з боку потерпілого – хвилювання, стрес, що не завжди може бути кваліфіковано як страждання в сенсі, визначеному законом. Слушною уявляється позиція В.М. Кравчука, який стверджує, що настав час змінити сприйняття моральної шкоди через страждання. Автор доводить, що не лише страждання, але й інші негативні емоції, які є наслідком психотравмуючої ситуації, впливають на людину, створюють їй перешкоди в реалізації прав та інтересів. І право не повинно «пробачати» ці негативи тільки через те, що потерпілий «недостраждав»¹¹.

Дійсно, прояв і перебіг страждань у різних людей може бути різним. Підтвердженням факту наявності моральної шкоди може стати поведінка, яка виражена в пасивному, неадекватному, пригніченому стані особи, що негативним чином впливає на загальний фізичний тонус, призводить до різних функціональних розладів і, як наслідок, до погіршення в професійній діяльності. Те, що відбувається, не залишається без уваги з боку найближчого оточення особи. Однак специфіка моральної шкоди не дозволяє з точністю визначити кваліфікуючі ознаки моральних і фізичних страждань потерпілого. Через ці обставини довести моральну шкоду достатньо важко. Тому як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній літературі неодноразово піднімалося питання про закріплення «презупції моральної шкоди». Звернувшись до судової практики Франції, хотілося б відзначити позитивний момент, який міг би бути запозиченим українським законодавцем. Для осіб, пов'язаних із померлим кровною родиною чи свояцтвом за умови, що вони підтримували родинні зв'язки, моральна шкода, завдана смертю їх родича, презюмується і не потребує доказів¹².

⁴ Там само. С. 8.

⁵ Мінченко А.О., Могильова О.Л. Визначення розміру моральної шкоди: проблеми та шляхи їх вирішення. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2015. Вип. 2. Т. 1. С. 150.

⁶ Волков А.В. Возмещение убытков по гражданскому праву России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2000. С. 25.

⁷ Мережкіна М.С. Возмещение вреда, причиненного лишением жизни: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2006. С. 56.

⁸ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.

⁹ Малеїна М.Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление и защита. М.: МЗ Пресс, 2001. С. 46.

¹⁰ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.

¹¹ Кравчук В.М. Підстави відшкодування моральної шкоди, завданої суб'єктом владних повноважень. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2016. № 850. С. 37.

¹² Gumelchain F. Victimes: vos droits. Education du puits fleuri. France. 2003.

Визнання презумпції наявності моральної шкоди особи в разі вчинення щодо неї неправомірних дій О.О. Отрадна називає одним із суперечливих і проблемних у деліктних зобов'язаннях¹³.

Зазначена презумпція була чітко сформульована О.М. Ерделевським, який наголошував, що слід застосовувати принцип презумпції заподіяння моральної шкоди неправомірними діями та припускати, що потерпілий переживає страждання, якщо порушник не доведе протилежне. Це істотно спрощує позицію потерпілого, і водночас цю презумпцію порушник може спростувати¹⁴. Такої ж думки дотримується і М.А. Степанов, який зазначає, що презумпція моральної шкоди забезпечує реальний захист нематеріальних прав громадян, спрощує і водночас впорядковує процес судового доказування. Для позитивного рішення суду про компенсацію моральної шкоди слід визнати достатнім, якщо позивач надав у судові засідання докази, що підтверджують факт неправомірної поведінки відповідача, якщо відповідач не доведе протилежного або відсутності перетерпіння позивачем моральних або фізичних страждань, що складають зміст моральної шкоди¹⁵. Розумною вважає пропозицію ввести презумпцію моральної шкоди і В.В. Владимірова, яка вказує, що така презумпція не передбачає компенсації конкретної суми, що презюмується, а лише звільнить цивільного позивача від необхідності доказування самого факту перетерпіння моральних чи фізичних страждань¹⁶.

Серед вітчизняних вчених введення презумпції моральної шкоди підтримується З.В. Ромовською, яка зазначає, що моральна шкода може розглядатися як постійний супутник кожної протиправної поведінки щодо фізичної особи, тому факт заподіяння шкоди не потребує доведення: він є очевидним, як тільки буде доведено вчинення протиправної поведінки¹⁷. Майже аналогічну думку висловлено Д.І. Толкачовим, який вказує, що, оскільки ст. 23 ЦК передбачено «право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення прав особи», то можна і потрібно припускати, що будь-яке правопорушення призводить до заподіяння моральної шкоди фізичній особі, тому залишається лише довести розмір такої шкоди¹⁸.

Досліджуючи питання щодо компенсації моральної шкоди у разі порушення особистих немайнових прав, Р.О. Стефанчук також не заперечує можливості введення презумпції моральної шкоди у випадках, коли протиправною поведінкою особи чи іншого учасника цивільних правовідносин заподіюється шкода життю, здоров'ю, честі, гідності, недоторканності чи безпеці фізичної особи¹⁹. Про можливість поширення презумпції моральної шкоди на деякі правопорушення, зокрема такі, які порушують честь, гідність і ділову репутацію особи, а також у разі відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду, говорить і В.П. Паліюк²⁰.

Позицію щодо презумпції моральної шкоди за окремі види правопорушень підтримано й іншими науковцями. Так, зокрема О.С. Кочина розглядає можливість встановлення презумпції заподіяння моральної шкоди порушенням особистих немайнових авторських та суміжних прав²¹, але наполягає на обов'язковості доведення факту наявності моральної шкоди: в чому вона полягає, які втрати немайнового характеру було понесено і як це відіб'ється на розмірі її компенсації²². О.С. Онищенко пропонує застосовувати презумпцію моральної шкоди у деліктах, пов'язаних зі смертю потерпілого, обґрунтовуючи свою позицію тим, що смерть фізичної особи повинна бути тією обставиною, яка звільняє близьких родичів, інших осіб (які у

¹³ Отрадна О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. С. 74.

¹⁴ Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 90.

¹⁵ Степанов М.А. Доказывание по гражданским делам о компенсации морального вреда: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Санкт-Петербург, 2003. С. 6–7.

¹⁶ Владимірова В.В. Компенсация морального вреда – мера реабилитации потерпевшего в российском уголовном процессе. М.: Волтерс Клувер, 2007. С. 117.

¹⁷ Ромовська З.В. Спірні питання відшкодування моральної шкоди. Вісник Верховного Суду України. 2005. № 5. С. 41–44.

¹⁸ Толкачов Д.І. Діяльність адвоката у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: матеріальні та процесуальні аспекти. Вісник Вищої ради юстиції. 2011. № 2 (6). С. 103.

¹⁹ Стефанчук Р.О. Компенсація моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав: проблеми та шляхи вирішення. Університетські наукові записки. 2007. № 1 (21). С. 71–72.

²⁰ Паліюк В.П. Возмещение морального (неимущественного) вреда: монографія. К.: Право, 2000. С. 76.

²¹ Кочина О.С. Порядок відшкодування моральної (немайнової) шкоди при порушенні авторських та суміжних прав в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. С. 4.

²² Кочина О.С. Проблеми презумпції моральної шкоди в цивільному праві України. Часопис Київського університету права. 2016. № 1. С. 181.

встановленому законом порядку набули статусу потерпілих) від необхідності доказування факту завдання їм моральної шкоди²³.

Серед тих, хто виступає з критикою такого підходу і заперечує презумпцію моральної шкоди, є О.О. Отраднава. На її думку, визнання та законодавче закріплення презумпції наявності моральної шкоди у потерпілого викличе ряд необґрунтованих складнощів. Під моральною шкодою розуміються негативні наслідки фізичних та душевних страждань, які є абсолютно суб'єктивними критеріями. Якщо застосовувати презумпцію наявності моральної шкоди, то є абсолютно очевидним, що відповідач не в силах буде «заглянути в душу» потерпілого та довести відсутність у нього душевних страждань або їх негативних наслідків. Як ілюстрацію цього можна навести обґрунтування наявності презумпції вини заподіювача шкоди: потерпілий не повинен доводити психічне ставлення делінквента до своєї поведінки та заподіяної шкоди, оскільки складно доводити суб'єктивні моменти. Так само й у разі компенсації моральної шкоди делінквенту буде важко доводити відсутність у потерпілого фізичних чи душевних страждань²⁴.

У якості аргументу проти встановлення законодавчої презумпції наявності моральної шкоди О.О. Отраднава називає і необхідність встановлення добросовісності позивачів. І, навіть якщо таку добросовісність і щирість моральних страждань можна припустити, все одно не можна виключати можливість пред'явлення позовів про компенсацію моральної шкоди з мотивів отримання грошової суми без реальних страждань позивача²⁵.

Не сприйнята пропозиція презумпції моральної шкоди й іншими науковцями. Так, О.І. Сліпченко стверджує, що відшкодування моральної шкоди стане додатковим покаранням за вчинення будь-якого правопорушення, адже положення про те, що моральна шкода має розглядатися постійним супутником кожної протиправної поведінки щодо фізичної особи, спричинить ситуацію, коли у всіх позовах, які подаються до суду, буде подаватися ще й вимога про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, і позивач не обтяжуватиме себе збиранням будь-яких доказів для обґрунтування своїх вимог про наявність моральної шкоди²⁶.

Висновки. Як бачимо, серед науковців не спостерігається одностайності щодо питання презумпції моральної шкоди. Одні вчені виступають за введення зазначеної презумпції, інші – категорично проти, оскільки це потягне за собою ряд інших проблемних питань, як-от: відсутність належної доказової бази; неможливість відповідача спростувати необґрунтованість вимог відповідача; критерії визначення розміру моральної шкоди тощо.

Зрозуміло, що вирішити питання однозначно вкрай важко. Водночас, якщо ставити на вищий щабель ефективний юридичний захист прав та інтересів особи, необхідно застосовувати будь-які способи, але в межах закону. Йдеться не «про полегшення роботи суддів»²⁷, а про можливість використати такі засоби захисту, які виключили б необхідність доведення наявності моральної шкоди в окремих випадках. Яким чином визначити глибину моральних страждань потерпілих, які втратили своїх близьких через неправомірні дії інших осіб? Наскільки «глибокими» є страждання матері, яка втратила дитину, знову ж таки, через неправомірні дії інших осіб, якщо впродовж шести років після трагедії винних не встановлено? Тому ми вважаємо, що можливо і необхідно застосовувати презумпцію моральної шкоди в окремих випадках, зокрема, коли наслідком протиправної поведінки є смерть фізичної особи. Звільнення позивача від необхідності доказування наявності у нього моральної шкоди – не додаткове обтяження винного, не узаконений спосіб збагачення потерпілого, а прояв справедливості з боку держави, яка гарантує своїм громадянам безпеку.

Допускаючи презумпцію моральної шкоди, законодавець уже створює умови для усунення психотравмуючої ситуації та полегшує страждання потерпілих. Щодо «збагачення потерпілого» слід зауважити, що законодавство зберігає положення, за яким розмір відшкодування моральної шкоди, її співмірність

²³ Онищенко О.С. Відшкодування моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. С. 4.

²⁴ Отраднава О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. С. 75.

²⁵ Там само. С. 76.

²⁶ Сліпченко О.І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2010. С. 14.

²⁷ Клочков О.В. Компенсация морального вреда как мера гражданско-правовой ответственности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2004. С. 63.

моральним і фізичним стражданням повинні доводитися всіма передбаченими законом способами. До того ж, більшість цивільних позовів задовольняються лише тоді, коли вина делінквента повністю доведена. Інакше кажучи, презумпція моральної шкоди не передбачає компенсації конкретно презюмованої суми. Принагідно зауважимо, що розмір відшкодування моральної шкоди може бути зафіксованим у законі у вигляді сталої величини, як це зроблено у законодавстві багатьох зарубіжних країн. Проте це вже питання окремої наукової дискусії.

Анотація

У статті розглянуто загальні питання відшкодування моральної шкоди в деліктних зобов'язаннях, наслідком яких є смерть потерпілого, за цивільним законодавством України. Здійснено аналіз наукової доктрини з цього питання. Обґрунтовано думку про можливість застосування презумпції моральної шкоди в окремих деліктах, зокрема в тих, де має місце смерть потерпілого.

Summary

The article deals with the general issues of compensation for moral damage in tort liability, the result of which is the death of the injured person according to the civil law of Ukraine. An analysis of the scientific doctrine on this issue is carried out. The opinion on the possibility of applying the presumption of moral damage in certain delicts, in particular, in those cases where the consequence of unlawful behavior was the death of the injured person, was expressed.

Використана література:

1. Gumelchain F. Victimes: vos droits. Education du puits fleuri. France. 2003.
2. Владимирова В.В. Компенсация морального вреда – мера реабилитации потерпевшего в российском уголовном процессе. М.: Волтерс Клувер, 2007. 164 с.
3. Волков А.В. Возмещение убытков по гражданскому праву России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2000. 199 с.
4. Клочков О.В. Компенсация морального вреда как мера гражданско-правовой ответственности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2004. 168 с.
5. Кочина О.С. Порядок відшкодування моральної (немайнової) шкоди при порушенні авторських та суміжних прав в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 20 с.
6. Кочина О.С. Проблеми презумпції моральної шкоди в цивільному праві України. Часопис Київського університету права. 2016. № 1. С. 179–182.
7. Кравчук В.М. Підстави відшкодування моральної шкоди, завданої суб'єктом владних повноважень. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2016. № 850. С. 33–39.
8. Малеин Н.С. Гражданско-правовая ответственность за причинение смерти кормильцу. М.: Госюриздат. 1960. 124 с.
9. Малеина М.Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление и защита. М.: МЗ Пресс, 2001. 244 с.
10. Мережкина М.С. Возмещение вреда, причиненного лишением жизни: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Волгоград, 2006. 188 с.
11. Мінченко А.О., Могильова О.Л. Визначення розміру моральної шкоди: проблеми та шляхи їх вирішення. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2015. Вип. 2. Т. 1. С. 149–153.
12. Наймасштабніші аварії на шахтах за роки незалежної України. URL: <https://tsn.ua.ukrainianaum>.
13. Онищенко О.С. Відшкодування моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 20 с.
14. Отраднова О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
15. Палиук В.П. Возмещение морального (неимущественного) вреда: монография. К.: Право, 2000. 272 с.
16. Ромовська З.В. Спірні питання відшкодування моральної шкоди. Вісник Верховного Суду України. 2005. № 5. С. 41–44.
17. Сліпченко О.І. Докази та доказування в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2010. 22 с.

18. Степанов М.А. Доказывание по гражданским делам о компенсации морального вреда: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Санкт-Петербург, 2003. 20 с.
19. Стефанчук Р.О. Компенсація моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав: проблеми та шляхи вирішення. Університетські наукові записки. 2007. № 1 (21). С. 67–83.
20. Толкачов Д.І. Діяльність адвоката у справах при відшкодуванні моральної (немайнової) шкоди: матеріальні та процесуальні аспекти. Вісник Вищої Ради юстиції. 2011. № 2 (6). С. 103–107.
21. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
22. Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. М.: Волтерс Клувер, 2004. 320 с.

Valeyntina Myronenko,

*Candidate of Legal Science, Associate Professor,
Professor of Department of Civil Law and the Process
of the National Academy of Internal Affairs*

Svitlana Pylypenko,

*Candidate of Legal Science, Associate Professor,
Professor of Department of Civil Law and the Process
of the National Academy of Internal Affairs*